

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕТНОЛОГІЇ НАСИЛЬСТВА (До скасування смертної кари в Україні)

Етнологія насильства — новий напрямок європейських гуманітарних студій. Автор простежує основні етапи історії смертної кари на теренах України.

Після кривавих репресій 20—30-х років українське суспільствознавство було насильно переведене на рейки "марксистсько-ленінської методології" і з того часу функціонувало за своїми химерними законами, цілком відокремлено від так званої буржуазної науки. Тому сьогодні доводиться роздумувати над тим, як повернутися у сім'ю цивілізованих народів, реінтегруватися у європейський і світовий науковий простір. З огляду на реалії нашого буття, зробити це буде вельми нелегко, але іншого шляху просто не існує.

Європейський вектор свого розвитку, здається, визначила і сучасна українська етнологія. "Розвертаючись на Захід", вона змушена кардинально переглянути свій теоретичний арсенал, відмовитись від багатьох звичних тем і підходів, значно розширити коло досліджуваних проблем.

Етнологія (антропологія) насильства — новий напрямок європейських гуманітарних студій. Як певна структурна цілісність він заявив про себе нещодавно, у жовтні 1997 р., на конференції Швейцарського етнологічного товариства у селищі Креберар [1]. Учасники цієї зустрічі відзначили стійкі "універсальні" виміри явища насильства, його постійну присутність у примітивних і модерних суспільствах. Зверталась увага на різноманітність і

багатоликість насильства, його легітимні й замасковані форми, здатність виявляти себе на міжособовому рівні, у сфері соціальних і міжетнічних відносин.

Щодо перспектив подолання насильства, то тут багато підстав для песимізму. Здається, що це зло незнищенне, воно заховане у самій природі людини і є постійною тінню стороною нашого суспільства. Існують, щоправда, й оптимістичніші прогнози. Одним з обнадійливих сигналів став ініційований Радою Європи міжнародний рух за скасування смертної кари. Нещодавно, після тривалих дискусій і вагань, до нього приєдналася й Україна. Це знаменна подія. Наголошуючи її важливе історичне значення, варто перегорнути деякі сторінки нарешті перерваного кривавого літопису. Подібна ретроспектива може бути корисною як для правознавців, так і етнокультурологів.

Страта — найтяжче покарання людини, що полягає у насильницькому позбавленні її життя. Від вбивства смертна кара, начебто, відрізняється тим, що здійснюється не довільно, а на підставі вироку, винесеного носіями влади чи компетентними інституціями (правитель, воєначальник, первосвященик, народні збори, трибунал, суд тощо). Але в дійсності між вбивством і смертною карою дуже

хистка й непевна межа, тому останню небезпідставно трактують ще як "узаконене вбивство".

Чи можна говорити про етнічні прикмети смертної кари? Напевно, так. Особливо відчутні вони в самому церемоніалі страти, який у пізніші часи кваліфікується як "процедура", "устав", "порядок виконання". Наведемо кілька прикладів. У давній Індії знаряддям правосуддя часто виступав слон, якого примушували чавити ногами засудженого до кари. Яскраву специфіку має вигаданий китайцями спосіб страти під назвою Лінг-Чі, що перекладається по-різному: "розрізання на тисячу шматочків", або "смерть від тисячі надрізів". Гучної слави зажило собі японське харакірі або "щаслива смерть". Це доведена до рівня мистецтва комбінація страти і самовбивства, яка завжди вважалась привілеєм аристократії. Офіційно харакірі було скасоване у 1873 р., але вряди-годи до цього звичаю зверталися і протягом XX століття.

Щодо застосування екзотичних страт і тортур народам Сходу ніскільки не поступають народи Заходу. Багато в цьому ритуалі винайшли і вдосконалили войовничі римляни. Починаючи з темної доби Середньовіччя між великими європейськими націями розпочалося немовби негласне змагання у запровадженні нових методів тортуровання і позбавлення життя. Внаслідок цього світова кримінальна практика і термінологія збагатилась такими поняттями, як "іспанський чобіт", "іспанське крісло", "іспанський комір" або гаротта, "залізна діва з Нюрнберга", "заець з шипами" (обидва з Німеччини), "австрійська драбина" тощо.

Англійцям як морській нації належить сумний пріоритет у популяризації такої страти, як підвищення на реях вітрильних кораблів, вони ж дали півку в життя спеціальній вішательній машині, а також "галіфакській машині". Останню істотно удосконалив французький професор анатомії Жозеф Ігнас Гійотен (звідси й походить назва гільйотини). Цей механічний пристрій для "гуманного стинання голови" використовувався у Франції з 1792 р. аж до 70-х років XX століття [2]. Однією з перших його жертв став король Франції Людовік XVI. В очах монархічної Європи це перетворило гільйотину на символ Французької революції і революційного терору.

Не залишилися осторонь міжнародного "змагання" на оригінальну смертну кару і Сполучені Штати Америки. Крім сумнозвісного "суду Лінча", американці першими запровадили такі інструменти узаконеного вбивства, як електричний стілець, газова камера, смертельна ін'єкція. Наскільки органічно названі страхітливі реалії увійшли в підсвідомість американського способу життя і менталітету, можна судити за масовою продукцією Голлівуду.

Розглядаючи етнічну карту винайдених людством смертних кар і тортур, доходимо висновку,

що найбільшого "прогресу" у цій сфері досягли народи і країни з давніми державницькими і мілітарно-агресивними традиціями. Саме вони у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами особливо гостро відчували потребу вдосконалення інструментів та методів насильства.

На загальному міжнародному тлі доробок українців у досліджуваній царині виглядає досить скромно. Вочевидь, геній наших предків-хліборобів мав інше спрямування і тому не створив чогось унікального в мистецтві покарань. Комплексувати з цього приводу, звичайно, не варто, тим більше, що історія насильства на землях України має дуже давні й багаті традиції.

Задовго до того, як почали карати за законами писаного права, у всіх народів практикувалися ритуальні страти переможених ворогів. Цікавий матеріал знаходимо у Геродота (V ст. до н. е.). Досить детально він оповідає про те, як у своїх святилищах чинили розправу над чужинцями причорноморські таври і царські скіфи. Останні з кожної сотні полонених приносили в жертву богам одну людину, заколюючи її над ритуальною посудиною. Кров'ю забитого окропляли священний меч бога війни Ареса. Вбиваючи першого ворога, скіфи пили його кров. Як і північноамериканські індіанці, вони мали звичай знімати з забитих ворогів скальпи і прикрашати ними вуздечки своїх коней [3].

Обряд жертвоприношення полонених був добре відомий і слов'янам. Він зафіксований західними хроністами: Длугошем, Тітмаром, Гельмольдом. Фігурує цей слов'янський обряд і у візантійській літературі. Зокрема, Лев Діакон, розповідаючи про те, як після битви з ромеями воїни Святослава віддавали останню шану загиблим, свідчить: "І ось, коли настала ніч, і засяяло повне коло місяця, скіфи вийшли на рівнину і почали збирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато вогнищ і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок" [4].

Без усякого милосердя вбивали й катували захоплених у полон греків під час походів на Візантію воїни князів Олега та Ігоря, про що красномовно оповідає руський літописець [5]. Ці матеріали не вельми узгоджуються з клішованими уявленнями про наших предків як "мирних хліборобів". Вочевидь, поділ народів на "войовничі" й "миролюбні" надто спрощений і відносний, оскільки дані характеристики можуть істотно змінюватися залежно від конкретних обставин і викликів часу.

Варварське поведіння з воїнами-чужинцями (як ворог з ворогом) не заперечує того факту, що східні слов'яни високо цінували життя своїх одноплемінників. Висловлювалась навіть думка, що смертну кару у давній Русі-Україні запровадив лише князь Володимир, та й то невдовзі, під впливом

грецького духовенства, замінив її грошовими карами [6]. Мабуть, це певне перебільшення, тому що у реальному житті до і після Володимира здійснювалися смертні кари без правового забезпечення, у формі ритуальної жертви й помсти.

Древні слов'яни, як і германці, мали звичай приносити в жертву засудженого до смерті шляхом повішення на священних деревах. При цьому функції ката спершу виконував служитель язичницького культу — волхв або жрець. Змальовуючи звичаї русів, східний автор повідомляє: "Ворожити бере приречену людину або тварину, накидає їй на шию мотузку і вішає на дерево, поки жертва не випустить дух, промовляючи: "Це жертвоприношення богів". Ще в дохристиянські часи склалася традиція вішати чи вбивати на схрещенні шляхів — "крижовій дорозі". При цьому вірили, що душі померлих заплутаються і не зможуть помститися живим.

Судячи з усього, наші предки-язичники віддавали перевагу таким стратам, де суд чинили немовби не люди, а обожнювані сили і стихії природи. У зв'язку з цим важко обійти зафіксовану в літописі смертну кару, якою древляни відплатили київському князеві Ігорю за те, що він намагався области їх подвійною даниною восени 944 року. Згідно з версією грецького історика Льва Діакона, Ігоря прив'язали за ноги до двох нагнутих дерев і розчахнули надвоє [8]. В описувані часи подібний спосіб страти у народів Східної Європи і Середньої Азії застосовували до злочинців-грабіжників, що цілком відповідає поведінці сина Рюрика в очах древлян. Цікаво, що й літописна легенда про те, як княгиня Ольга помстилася за смерть свого чоловіка, у двох випадках з трьох згадує покарання за допомогою першоелементів природи — спочатку землі (послів древлян закопують живцем у ямі), а потім вогню (древлянських мужів спалюють у лазні) [9].

Внаслідок розпаду Київської Русі її землі стали легкою здобиччю для численних іноземних загарбників. Україна як прикордонна зона, де зустрічались і протиставлялися різні антагоністичні сили і тенденції (Схід — Захід, християнство — іслам, православ'я — католицизм тощо) на довгий час стала своєрідним полігоном випробування всіляких чужинецьких систем покарання і тортування. Скажімо, татаро-монгольська навала принесла з собою закони Великої Яси. Згідно з ними розрізняли дві форми страти — для простих і знатних людей. Першим зазвичай стинали голову. Привілей людей вищого походження полягав у тому, що їм ламали хребет, так щоб ксов лишалася в тілі. У такому випадку, за монгольськими повір'ями, страчений міг віродитися до нового життя [10]. Вперше руські воїни випробували на собі цей

безкровний спосіб покарання після поразки на річці Калці (1223 р.).

Литовсько-польська доба позначена загальним вдосконаленням кримінального права, яке наслідує західноєвропейські взірці (Саксонське, Магдебурзьке право, Литовський статут). Саме в цей період на українських землях утверджується середньовічний ритуал публічної страти з додержанням певних судових формальностей і традицій. У монотонному житті феодального міста кожна смертна кара ставала значною подією, яка відбувалася на очах великого натовпу як кривавий спектакль і мала повчати і залякувати одночасно. Подібно до монголів, європейське законодавство відрізняло почесну страту від ганебної або кваліфікованої. Але тут своя шкала оцінок. Почесною вважалася "швидка" смерть (через стинання голови, а пізніше — розстріл), тоді як кваліфікована передбачала тортури: повішення, насадження на кіл, четвертування, колесування тощо.

У часи, коли публічні страти і тортури набули великого поширення й значно ускладнилися за рахунок різних спеціальних пристроїв і технік мorduвання, з'являється постать професійного ката. Він був затаврований загальною зневагою феодального суспільства. Поет-чернець Климентій Зінов'єв, який жив у другій половині XVII ст., вважав "меновите мистро(в)ство, або те(ж) катовство" нечесним, хоча й потрібним ремеслом. Звертаючись до "мистров", що карають "злодіїв і забойц", він радить їм добре виконувати свої обов'язки: "чве(р)ту(и)те й пал*Ьте й б"Ьте и стына(и)те. А если ко(г)да кого вішати будете, то примучи(т) перш до(б)ре неха(и) не забудете" [11]. Хоч як це парадоксально, але появу професійного ката можна розглядати як крок у бік гуманізації смертної кари. В історію Франції увійшла знаменита страта графа Шале, звинуваченого кардиналом Рішельє у підготовці державної змови, — малодосвідчений солдат 34 (!) рази рубав шию графа, перш ніж зміг відтяти йому голову. Звичайно ж, для справжнього ката подібна безпорадність була цілком неприпустимою.

Право почесної страти надавалося особам королівської крові й представникам шляхетсько-рицарського стану. Так, за наказом Стефана Баторія 1578 р. на ринковій площі Львова було страчено молдавського господаря і запорозького козака Івана Підкову, який виявив при цьому неабияку мужність. Але почесні страти на українських землях, де впродовж XVI—XVIII ст. не вшухала національно-визвольна боротьба, точилися запеклі війни, вибухали селянські і козацькі повстання, були скоріше винятком, ніж правилом. Переважали страти ганебні, звирячі, де процедура позбавлення життя навмисне розтягувалася у часі й супроводжувалась найвибагливішими тортурами. Прикладів більше

ніж досить. Згадаємо лише два: спалення Северина Наливайка у мідному бичу, що відбулося у Варшаві 11 квітня 1597 р., та мученицьку смерть одного з ватажків Коліївщини Івана Гонти. Фольклорна традиція оповідає, що коли з Гонти пасмами дерли шкіру, він приказував: "І тут збрехали кляті ляхи! Казали, що болітиме, а воно й не болить".

Заради історичної справедливості слід відзначити, що найбільш майстерно вміли вбивати, знімаючи з живого шкіру, мабуть турки. Саме вони в такий спосіб замучили славного козака Морозенка, за яким плакала вся Україна: "Посадили Морозенка на жовтім пісочку, зняли, зняли з Морозенка криваву сорочку". Згодом подібна форма смертної кари застосовувалася в Україні під час соціальних конфліктів і повстань. У фольклорі Правобережжя збереглася пам'ять про те, що Устим Кармалюк "знімав панам рукавички і панчішки" [12].

Потрапивши "під високу руку білого царя", українські землі поступово втягувалися в орбіту дії російської кримінальної системи, яка широко застосовувала найрізноманітніші смертні кари. Найвищого розквіту вони набули за часів Петра I, який сам полюбляв виконувати обов'язки ката. 200 статей військового уставу Петра загрожували смертю, між іншим за такі незначні вчинки, як куріння та продаж тютюну, повільність у поштовій їзді чи порубка заповідного дуба. Народна пам'ять українців генетично закарбувала жадливі шибениці на плотах, що пливли водами Сейму після знищення гетьманської столиці Батурина у листопаді 1708 р., й акт символічної страти Мазепи у Глухові. Сенс цих похмурих дійств полягав у тому, щоб настрашити усіх ворогів царської корони й назавжди затавру-

вати образ "державного зрадника". Недарма по всіх церквах Росії ще понад 200 років проголошували анафему Мазепі у першу неділю Великого посту.

Тільки в другій половині XIX століття більшість європейських країн відмовляється від виконання публічних страт. Відтоді державних і кримінальних злочинців вішають і розстрілюють потайки, поза очі громадськості, за стінами в'язниць і казематів. У царській Росії це нововведення запроваджується з 1881 р. після подій 1 березня, коли бомбою, кинутою І. Гриневицьким, було вбито Олександра II.

Відмова від прилюдного карального спектаклю стала можливою тоді, коли у цивілізованому суспільстві поступово викристалізувалася думка, "що ритуал, який завершує злочин, має з ним підозрілу спорідненість: рівняється до нього, а то й перевершує його дикістю, призвичаює глядачів до жорстокості, від якої, нібито, мав відвертати, переконує їх у поширеності злочинів, уподібнює ката до злочинця, суддів — до вбивці, міняє останньої миті ролі, обертає катованого на об'єкт жалю чи захоплення" [13].

Але знадобився ще гіркий досвід найкривавішого в історії людства XX століття з його світовими війнами, революціями і геноцидами, масовими репресіями і концтаборами, щоб остаточно вкрила ідея повного скасування смертної кари. Сьогодні її вже реалізували, законодавчо затвердивши у карному та інших кодексах, 38 країн — членів Ради Європи. Здолавши варварську традицію страт у судочинстві, цивілізована спільнота націй повинна й надалі нарощувати зусилля у боротьбі з іншими формами та виявами насильства.

1. Милена Бенювска-Сьбока. Етнологічні підходи към изучаването на насилено // Българска етнология.— 1998.— Кн. 1—2.— С. 187—188.
2. Браїен, Лей». Пытки и наказания.— Смоленск, 1997.— С. 129—132.
3. Геродот. История в девяти книгах.— Л., 1972.— С. 202—203.
4. Диакон Лев. История.— М., 1988 — С. 78.
5. Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець— К., 1989 — С. 17, 25.
6. Енциклопедія українознавства.—Т. 2.— К., 1995.— С. 661.
7. Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Сочинения.— 1965.— Т. П.— С. 882. Цит. за Андрощак К. Ф. Етюд про

русів: текст матеріальності і модель культури // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.— Т. III.— К., 1994.— С. 9.

8. Диакон Лев. Вказ. праця.— С. 57.
9. Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 32 — 33.
10. Гумилев Л. Н. От Руси к России.— М., 1992.— С. 102.
- И. Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті.— К., 1971.— С. 67.
12. Свидницький А. Неразгаданный преступник. Твори.— К., 1958.— С. 260.
13. Фуко, Мішель. Наглядати і карати.— К., 1998.— С. 13.

Kurochkin O. V.

SOME ASPECTS OF THE ETHNOLOGY OF VIOLENCE

The Ethnology of Violence is a new trend of European Humanitarian Studies. The author shows the main stages of the history of death penalty in the territory of Ukraine.